

DOI: 10.7596/taksad.v1i4

Tüketim, Nüfus Ve Çevre Sorunları: Orantısız Denklem*

Recep Ardoğan**

Özet

Günümüzde artan çevre sorunları, insan-doğa ilişkilerini yeniden ele almayı gerektirmektedir. Bu konuda karşımıza çıkan temel bir hata, dünyanın mevcut nüfusunu ve nüfus artışını, çevre sorunlarının temel bir nedeni olarak tanımlamaktır. Oysa azınlık nüfusun tüketimi çoğunluğun tüketiminden kat kat fazladır. Bu makale insanlar arasındaki bu orantısız tüketim ilişkisi üzerine değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tüketim, nüfus, nüfus artışı, çevre sorunları, ekolojik denge, İslam.

Consumption, Population and Environment Problems: disproportionate equation

Abstract

Environment problems that are increased recently necessitate studying relation between human and nature. In this issue, the illustrating of the present population and population growth as a major factor of environment problems is a misconception. Whereas, consumption of minority group of the world has been exceeding multiplex the volume of the consumption of others people. This study examines the consumption inequalities between different social strata.

Keywords: Consumption, population, population growth, environment problems, ecological balance, Islam and environment.

* Bu makale Karabük Üniversitesi tarafından düzenlenmiş olan "Tüketim Toplumu ve Çevre" konulu Ulusal Sempozyumda sunulan tebliğin geliştirilmiş şeklidir.

** KSU İlahiyat Fak. Kahramanmaraş, r_ardogan@yahoo.com

GİRİŞ

Tüketim ve israf çevre sorunlarının temel nedenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüketim, günümüzde israf kavramının dışında tutulur hale gelmiş, sosyalleşmenin ve mutluluğun göstergesi olarak görülmeye başlamıştır. Tüketimin bir yaşam biçimi olarak görülmesi, ben merkezci yaklaşım, mülkiyetin mutlaklaştırılması vb. hususlar israfın temel nedenleri arasında sayılabilir. Bunun yanında, gelişmemiş ülkelerdeki nüfusun, çevre sorunlarının nedenleri arasında gösterilmesi dikkat çekmektedir. Hâlbuki nüfus oranının az olduğu bazı ülkelerdeki tüketim, soruna neden olarak gösterilen nüfusun tüketiminden kat kat fazladır. İslam'ın teshir ve emanet anlayışı da israf ve lüks (gösteriş ve prestij amaçlı) tüketimi reddeder. İsrâf ve lüksün yasaklanması da çevre sorunlarının temel bir nedenini önlemektedir.

Çevre sorunlarının nedenlerine ilişkin incelemelerde, çok kez doğadaki kaynakların sınırlı olması insan nüfusunun fazlalığı önemli bir problem olarak dile getirilmektedir. İnsan nüfusundaki hızlı artışın da yakın gelecekte, başta kıtlık olmak üzere bir dizi... çevre sorununu içinden çıkılmaz hâle getireceği vurgulanmaktadır. Bu noktada “Afrika'daki kıtlık ve başka çevre sorunlarının nedeni oradaki insan nüfusu mu? Açlık sorunun mağdurları, aslında kıtlık sorununu üretenler mi?” soruları akla gelmektedir. Diğer yandan çevre sorunlarının daha çok insan-çevre ilişkileriyle ilgili bir konu olduğu göz önünde tutulduğunda da insan nüfusuna ilişkin rakamlar dışında başka etkenlerin de sahne aldığı görülmektedir. Bu sahnede tüketim olgusu ışık tutmak gereken önemli bir aktördür. Dolayısıyla sorun bir denklem gibi düşünüldüğünde, bunun üç temel unsuru vardır: çevre sorunları, insan nüfusu ve tüketim. Acaba denklem nasıl kurulmalıdır?

Bu makalede çevre sorunları, insan nüfusu ve tüketim arasında gerçekte nasıl bir denklem olduğuna ilişkin bir sorgulama yapılacaktır. Çevre sorunlarının gerçek kaynağının gezegendeki demografik yapı olup olmadığı tespiti çalışılacaktır. Çağımızda git gide yayılan ve büyüyen tüketim olgusunun çevre sorunlarına etkileri ve bunun çözüm yolları üzerinde durulacaktır.

1. AŞIRI TÜKETİMİN/İSRAFIN DERİNLERDEKİ NEDENLERİ

1.1. Yabancılaşma: Varoluş Olarak Tüketim

Çevre sorunlarının kaynağı gerçekte insan nüfusu değil insanın kendine ve dolayısıyla tabiata yabancılaşmasıdır.

İnsanın, ilahî mesajdan uzaklaşması, onun gerek kendine gerekse dünyasına karşı yabancılaşmasına yol açmıştır. O, doğayı fethetmek için makineleri kullanırken, içine düştüğü yabancılaşmanın sonucunda ürettiği ve kullandığı teknolojiler onu hâkimiyeti altına almıştır. Bu süreçte özünden kopan, yabancılaşan, kişiliği parçalı bir hal alan ve otomatlaşan çağdaş

insanın hayat felsefesi, ‘çok üret, çok tüket’ sloganı olmuştur. ‘İnsanlar akıllarını ve sevme yetilerini geliştirmeyi ana hedef olmaktan çıkarmış, kendilerini kendi yaptıkları ekonomi makinesinin çarkları arasına bir araç olarak atmışlardır. Artık insan kendi mutluluğu ya da ruhunun serpilip büyümesi için değil yalnızca verim ve başarı için çabalar olmuştur.¹ Artık, anlamlı yaşam ve kendini gerçekleştirme, kişinin farklılıklarıyla en çok ilgi topladığı, daha fazlasına sahip olduğu, en çok kârı elde ettiği ve dolayısıyla tüketimden azami payı aldığı yaşam olarak tanımlanmaya başlamıştır.

İnsanlar, ihtiyaçlarını yaşamakla değil telkin, reklâm ve vitrinlerden öğrenir olmuştur. Bir kimsenin topluma kabul ettirilen gereksinimleri bilmezlikten gelmesi, gereksinim olarak görülen teknolojik ürünlere sahip olmaması ve bunları kullanmaması topluma uyum sağlayamama (anti-sosyal bir durum) olarak nitelenmektedir. Yeni şeyler bulup, pazarlayıp satmayı tek amaç yapan bu felsefe, insanın hayatını kısırlaştırmış ve değerlerini altüst etmiştir. Çünkü bu amaç onu piyasanın bir aracı, bir piyasa malı hâline getirmiştir. Artık ürünler gibi tüketiciler de yeniden tasarlanabilmektedir.

İleri sanayileşmiş batılı tüketim toplumlarında ve giderek ülkemizde, özellikle anakentlerde birey, günlük yaşantısını geçirdiği çevrenin doğallığını yitirmesi ve kısıtlılığı sonucu, çoğu insani işlevlerinden yalıtılmış ve kendine yabancılaşmış olarak yaşamak durumundadır. Bu değişimde insan tabiatına ilişkin kusurlu bir anlayışın önemli etkileri vardır. Bu anlayışta batılı insan bir “özne” olarak algılanmak yerine bir “şey” ya da “nesne” olarak görülmektedir.²

1.2. Ben Merkezci Yaklaşım

Çevre sorunlarının kökenine ilişkin araştırmalarda bir yandan insan nüfusunun fazlalığı ve hızlı artışı temel bir etken olarak ortaya konarken diğer yandan da yaşanan sorunun fikrî nedeni olarak “*insan-merkezci*” yaklaşım gösterilmektedir. Bu yaklaşım, Yahudilik ve Hristiyanlığın insan ve doğayı algılayış biçimleri ve bu algılayışın teolojik temeli olarak gösterilen Eski Ahit’teki bazı pasajlarla³ da ilişkilendirilmektedir.⁴ Bu noktada, çevre sorunlarının baş gösterdiği ortamda belirleyici olan, “İnsanın değerini öne çıkartan bir anlayış

¹ Fromm, Erich, *Psikanaliz ve Din*, trc. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınevi, 3. bs., İst. 1993, s. 132.

² Güleç, Cengiz, “Çevre ve Ruh Sağlığı”, *Çevre Üzerine*, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Ank. 1991, s. 34.

³ “Tanrı insanı kendi suretinde yarattı... ‘Yeryüzünü doldurun ve denetiminize alın; denizdeki balıklara, gökteki kuşlara, yeryüzünde yaşayan bütün canlılara egemen olun.’ dedi.” Tevrat, Tekvin 1:26-28.

“...Yerdeki hayvanların, gökteki kuşların tümü sizden korkup ürkecek. Yeryüzündeki bütün canlılar, denizdeki bütün balıklar sizin yönetiminize verilmiştir. Bütün canlılar size yiyecek olacak. Yeşil bitkiler gibi hepsini size veriyorum.” Tevrat, Tekvin, 9:1-3.

⁴ Örn. Bkz. White, Lynn, “The Historical Roots of Our Ecological Crisis”, s. 4, www.uvm.edu/~gflomenh/ENV-NGO-PA395/articles/Lynn-White.pdf; Kışlalıoğlu, Mine; Berkes, Fikret, *Çevre ve Ekoloji*, İst. 1997, s. 32.

ve bu anlayışın siyasi ve iktisadi bir uygulaması mıdır?” sorusunun yanıtlanması önem kazanmaktadır.

Afrika ülkelerinde insan avcılığı yapan, oranın hür sakinlerini Avrupa ve Amerika’ya taşıyıp köleleştiren Batılıların bu yaptıklarını, insan merkezlikle açıklamak mümkün görünmemektedir. Ancak, onların Amerika kıtasını etnik soykırımla yerlilerden arındırmaları, daha sonra oradaki topraklarda çalıştırmak için insan avcılığı yoluyla Afrika’dan köleler getirmeleri, dünyanın daha başka ülkelerinde koloniler oluşturmaları ve oralarda doğal kaynaklar yanında insan nüfusunu da acımasızca sömürmeleri, doğayı sorumsuzca tahrip etmeye olanak veren başka bir sapmaya işaret etmektedir. Bu sapma, “ben-merkezcilik”tir.

Batı kültürü, ben-merkezcilik üzerine kurulmuştur. Yanlış olan bireyin değerini tanımak değil bireyciliğin özerklik, sekülerlik ve görecelik gibi kavramlarla oluşan yorumu, özellikle de birey için toplumu nesneleştiren perspektifidir. Bireyciliğin sınırları ‘doğa durumu’ denen herkesin herkesle savaşı, korku ve kaygı ortamına uzanmaktadır. Aşırı liberal görüşler de bazı bireylerin temel haklarını kullanma imkânından mahrum olması pahasına, hukuku üretim ve ekonomiden yana kullanmak istemektedir. Katı Liberalizmin toplumdaki soyutlanmış ve insanların münferit yaşam sürdüğü tabî hâl kurgusuna dayanan birey anlayışının, bireyin doğa ile uyumlu ilişkileri için ne derece el verdiği düşünülmelidir. İnsanların sömürüldüğü bir vasatta, doğa da mutlaka sömürülür. Çünkü doğanın sömürülmesi, insanların sömürülmesine payanda oluşturur.

Doğrusu, insan-devlet ilişkisi bağlamında bir hukuk ve ahlâktan söz ettiğinizde, birey merkeze alınabilir. Ancak bütün bir varlık ve hayat görüşünde birey merkeze alındığında o, daha ileri gidip egosunu mutlaklaştırabilir. Bu durumda onun emanete riayet etmeme; aklını kötü yönde kullanıp zihnini yanlışla şartlandırma; benliğini maddî boyutuna, bencil duygulara indirgeme; sonuçta başkalarına yönelik bütün hakaret, saldırı ve şiddet kullanımını aklileştirecek bir sapma içine düşme riski artar.

Burada “insana değer verme” ile seküler temelli insan merkezilik arasında da bir ayrıma gidilmesi, doğru olacaktır. İnsan-merkezcilik, en başta, insanı tabiatın diğer unsurlarından ayırt etmek ve onda tabiat üzerinde tasarrufta bulunma imtiyazı görmek demektir. Burada yanıtlanması gereken soru, seküler yaklaşımla insanın, çoğu zaman diğer varlıkların zararına belli haklara sahip olduğunu ileri sürmesine neyin meşruiyet verdiğidir. İlk önce, sayısız varlıklar arasında insanın sadece kendisi için tabiatı değiştirme hakkı, tek başına fiziksel üstünlükle mi açıklanacaktır? Bu üstünlüğün menşei nedir? Rastlantı eseri sahip olduğu güç ve imkânlarla dayanacak hak mefhumu, ötekinin hakkını garanti edebilecek midir? Kanaatimizce bu sorular, yaratılış öğretisini dışlayarak tabî hâl kurgusuyla insan haklarını temellendirmenin yetersizliğini göstermekle birlikte sömürünün başladığı yer, insan-merkezcilikten çok birey-toplum zıtlığı içinde kurgulanan aşırı bireycilik ve ben-merkezciliktir.

Ben-merkezci yaklaşım, insanın temel özelliklerinden olan ünsiyet ve empati önündeki en önemli engellerdendir. İnsanın ahlaki değerleri kavramasında, ahlakî kavramlarla düşünmesinde empati ve ünsiyetin önemli rolü vardır. Bu rol yerine getirilmediğinde, insan, ahlakî değerlerin karşısına kendi sapkın çıkarlarını koyar.

Empatinin bu rolüne ilişkin aşağıdaki örnek oldukça çarpıcıdır:

Louis Pascal, uzak ülkelerdeki kıtlık ve açlık sorunu karşısında insanın duyarlı davranmasının; zor koşullar altındaki insanlara karşı ünsiyet ve empati ile yaklaşımının önemini muhatabını bir sahne içine çekerek kavratmaya çalışır. O şöyle der:

– Farz edin ki, eski zamanlarda diktatör bir kralın yönettiği bir ülkede yaşıyorsunuz. Kral, canı sıkıldığı bir gün, tebaasından rasgele 11 kişi seçiyor. Seçilen 11. kişiye, kral bir seçenek sunuyor. Eğer, 11. kişi kendi hayatını feda ederse, kral 10 kişinin hayatını bağışlayacak; aksi takdirde 10 kişiyi öldürüp 11. kişiyi serbest bırakacak.

Louis, konuşmasının bu aşamasında, dinleyiciye sorar:

– Kendi hayatınızı, daha önce hiç tanımadığınız rasgele seçilmiş 10 kişi için feda eder misiniz?

Elbette, Pascal bu kararın zorluğuna işaret ederek sorusunu modifiye eder:

– Kendisini feda etme ihtimalinin %50'den fazla olduğunu düşünenler lütfen el kaldırsın!

Dinleyicilerin yaklaşık üçte birinin el kaldırdığını gördükten sonra, Pascal sorusunu biraz değiştirir:

– Peki, kendi hayatınızı feda etmek yerine, 20 yıl hapiste kalmayı kabul ederseniz, diğer 10 kişinin hayatı bağışlanacak. Bu durumda ne yaparsınız?

Dinleyicinin üçte ikisi, hapse girmeyi göze alacaklarını olumlayarak ellerini kaldırır. Pascal, soruyu tekrar değiştirir.

– Kendi hayatınızı feda etmek yerine, hayatınızı minimumda idame ettirmek için gerekli olanlar dışında gelecekte kazanacaklarınız da dâhil bütün paranızı vermeyi kabul ederseniz diğer 10 kişinin hayatı bağışlanacak. Bu durumda ne yaparsınız? Diğer bir deyişle, fiziksel sağlığınızı etkilemeyecek derecede fakir olmayı göze alarak 10 kişinin hayatını kurtarmayı göze alır mısınız?

“Eğer zengin olmak isterseniz insanlar ölecek; eğer temel ihtiyaçlarınızı karşılamakla yetinirseniz, insanlar yaşayacak.” anlamına gelen bu soru karşısında dinleyicilerin tümü, “Evet!” anlamında ellerini kaldırır. Sonra, Pascal, dinleyicisinin ünlü bir üniversitenin, iyi kariyer vaat eden öğrencileri olduğunu anımsatıp ekler:

– Sizler, iyi bir üniversite mezunu olarak, yaklaşık 10.000 \$ kazanacaksınız yılda ve

dahası sizin hayatınızı minimumda idame ettirmeniz için bunun 2.000 \$'ı yeterlidir. Dolayısıyla, paranızın kalan 8.000 \$'ını lükse ve şatafata harcayacaksınız. Fakat UNICEF istatistiklerine göre, bu paranızla 40 yılda, açlıktan Afrika'da ölecek 10 kişinin hayatta kalmasını sağlayabilirsiniz. Fakat yaşamayı planladığınız hayatı sürdürürseniz, kokteyl partilerinizden vazgeçmeyip, 10 kişinin ölmesine sebebiyet vereceksiniz. Bu, açgözlülük değil cinayettir.⁵

1.3. Mutlak Mülkiyet Anlayışı

İhtiyaçtan fazla tüketimin temel nedenlerini insanın kendi yaratılışına yabancılaşması, ben-merkezci tutum olarak sıraladıktan sonra bu etkenlere güç veren diğer bir etkenin mutlak mülkiyet anlayışı olduğuna dikkat çekmeliyiz. İlk iki etken insanı israfa, gerek insanı gerekse doğayı sömürüye, ekolojik düzene zarar veren girişimlere yöneltirken mutlak mülkiyet anlayışı, bu girişimlere felsefî ve siyasî bir temel (!) oluşturmaktadır.

Mülkiyet hakkının mutlak kabul edilmesinin sonucu, tüketim gücünü elinde bulunduranların özel mülkiyeti üzerinde, bir ilkeyle kayıtlıktan dilediği gibi tasarrufta bulunmasıdır. Mülkiyetin ve onunla sağlanan gücün kötüye kullanımı sonucunda doğaya ve hatta diğer insanlara vereceği zararların (sorumluluğunun) gözardı edilmesidir.

Katı liberal düşüncenin öne çıkarttığı mülkiyet anlayışı, doğal çevrenin bir parçası olan özel mülkün kullanımını neticesinde doğal çevrenin tahrip olması ile ilgilenmez. Özellikle sonraki nesiller kadar şimdiki nesillerin de mülk sahibine karşı bir hak talebi söz konusu bile olamaz.

Mülkiyetin mutlak kabul edilmesi, Allah'ı her şeyin gerçek sahibi ve hâkimi sayan Kur'an-ı Kerim ile uyumlu görülemez. Kur'an'a göre Allah, Mâlikü'l-mülk'tür; mülkün var edicisi, gerçek sahibi ve hâkimidir. Bu anlayışın sosyal hayata yansması, özel mülkiyeti kaldırmaz. Nitekim Kur'an'da Allah'ın mülkü dilediğine verdiği ve dilediğinden aldığı vurgulanır. Sûra üflendiği an, insan için mülkiyet kavramının kalkacağına ve insanın emanetçiliğinin sona ereceğine ve mülkün gerçek sahibinin insanı sorgulayacağına işaret edilir.⁶

İslam'a göre insan, mülkiyet hakkına sahiptir. Onun mülkiyet hakkı, çeşitli hükümlerle güvence altına alınmıştır. Mülk emniyeti, yani mülkiyetin dokunulmazlığı İslam'da zarurî maslahatlardan biri olarak yer alır. Çünkü mülkiyet, insanın iyi ve bilinçli kullanmaktan Allah'a karşı sorumlu olduğu, kendi varlığı üzerindeki hakkının uzantısı durumundadır. Bu hak, bireyin emeğine ve ürettiğine yabancılaşmamasını sağlar. İnsanın kendi emeğinin

⁵ Pascal, Louis, "Judgement Day", *Applied Ethics*, ed. by Peter Singer, Oxford University Press. den nakleden Başkent, Can, *Hayvani Yememek - Bir Peter Singer Okuması*, <http://student.science.uva.nl/~cbaskent/veg/veg/12.html> Rakamlar, 1970 yılı istatistikleridir.

⁶ 3/Âl-i İmrân, 26; 6/En'am, 73.

ürününe sahip olmak yolundaki tabî eğilimi uyarınca İslâm, özel mülkiyet hakkını, fiilen güvence altına almayı sağlayan düzenlemelerle birlikte, tanımıştır.

Özel mülkiyet Marksist, sosyalist bakış açılarının aksine, bizatihi ve tek başına kötülüğün ve adaletsizliğin kaynağı değildir. Ancak onun mutlaklaştırılması, birey tarafından ötekilerin zararına olacak, doğadaki düzen ve dengeyi bozacak biçimde kullanılmasına zemin hazırlar.

İslâm açısından özel mülkiyet, mutlak bir mülkiyet olmadığı gibi mutlak biçimde toplumsal/komünial mülk de değildir. O, insanın yeryüzünde halife oluşunun bir sonucu olup, mülkün asıl ve mutlak sahibi olan Allah'ın iradesine uygun olarak temellük ve tasarruf hakkından ibarettir. Mülkiyetin mutlak bir özgürlük hakkı olmasından çok sosyal işlevi üzerinde duran bu anlayışa göre mülkiyet hakkı, toplumun maslahatına aykırı veya ötekilerin zararına olmamak koşuluyla bireyin kendi yararına uygun kullanılmalıdır.⁷

İlahî iradeye atıfta bulunmaksızın insanın varlığına bağlı soyut haklardan söz eden aydınlanma düşünürleri,⁸ insanların hiçbir yasaya bağlı bulunmadığı *doğa durumu* ve *sosyal sözleşme* kavramlarına başvurmuşlardır. Bu eğilimin sonucu, tabî hukukun ahlâk ve hak anlayışından büsbütün uzak bir doğa yaşamının kurallarıyla, yani toplum ve hukukun olmadığı bir mizansende kullanılan özgürlüklerle tanımlanmasıdır. Bu seküler yaklaşım, hak kavramını '*olan*'a indirgemıştır. Nitekim doğa durumunun daimî bir kavga hali olduğunu söyleyen Thomas Hobbes (1588-1679), temel doğa yasasını, "*doğal olarak, herkesin her şeye, bir başkasının bedenine bile hakkı olması*" şeklinde ifade etmekteydi. Çünkü ona göre "*insan, insanın kurdudur (homo homini lupus).*" Dolayısıyla münferit bir yaşamın olduğu tabii hâl de "herkesin herkese karşı savaş" hâlidir.⁹ Temel doğa yasasının bu şekilde tanımlanması, doğa üzerinde bir ahlaki kaygı olmaksızın her türlü faaliyette bulunmayı, insanlar dışında ruh taşıyan canlılara keyfi biçimde ilişmeyi ve zarar vermeyi haklı hâle getirmektedir.

Çevre sorunlarının fikrî kökenlerine ilişkin yazında, liberalizmin temellerini atan John Locke da doğal hak ve mülkiyet konusundaki düşünceleri nedeniyle, suçlananlar arasında yer alır. O ve Adam Smith, "liberal öğretinin dayandığı düşünceleri Batı'nın zenginliğinin zirvede bulunduğu 1750-1850 yılları arasını kapsayan dönemde geliştirmişlerdir."¹⁰ Locke da doğa durumunu insanın başkasının iradesine bağlı olmadan, malları ve kişiliği üzerinde uygun gördüğü gibi tasarrufta bulunacağı mükemmel bir özgürlük ve eşitlik durumu olarak açıklar.

⁷ el-Ğannûşî, Raşid, *el-Hurriyyetü'l-Âmme fi'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1993, s. 55; el-Mütevellî, Abdülhamit, *Mebâdiu Nizâmi'l-Hukm fi'l-İslâm*, 4. bs., İskenderiyye, 1978, s. 314.

⁸ Burada Grotius ve Paine gibi düşünürlerin ilk ve ortaçağlardan gelen ve ilahî iradeye atıfta bulunan tabîi hukuk anlayışını sürdürdüğünü belirtelim. Bk. Paine, Thomas, *İnsan Hakları*, trc. M. Osman Dostel, İst. 1988, s. 51.

⁹ Hobbes, Thomas, *Leviathan*, trc. Semih Lim, İst. 1993, s. 94, 97.

¹⁰ Keleş; Hamamcı, *Çevrebilim*, İmge Kitabevi, Ank. 1993, s. 174.

Bununla birlikte o, (medeni hâlde) insanlığın ortak malı olan değerlerden yararlanabilmek için tüm bireylerin kendi malını başkalarına zarar vermeyecek biçimde kullanmak zorunda olduğuna dikkat çekmiştir. Locke'e göre doğa durumu, insanın başkasının iradesine bağlı olmadan ve kimseden izin almadan, doğa hukukunun (the law of nature) sınırları içinde hareketlerini düzenleyeceği, malları ve kişiliği üzerinde uygun bulduğu gibi tasarrufta bulunacağı, ama başıboşluk değil tam bir özgürlük ve eşitlik durumudur.¹¹ Sınırsız biriktirme lehindeki düşünce, Locke'un kendi terimleriyle ancak bolluk durumunda geçerlidir.¹² "Adam Smith ise Locke'dan daha iyimserdir. Onun düşünce sistemi, kaynakların bolluğunu veri olarak alır. Gerçekte, liberalizmde de sosyalizmde de kaynak kıtlığı söz konusu değildir. Değişmez veri, bolluktur. Bu sistemlerin ayrıldığı nokta, üretimin nasıl artacağı, kaynakların nasıl paylaşılacağı ve sınırsız insan isteklerinin nasıl karşılanacağıdır."¹³ Bu düşüncelerin ortaya atıldığı dönemde kaynakların iktisadi zenginliği artırmak için olabildiğince kullanılmasının sonuçları henüz tecrübe edilebilmiş değildi.

Smith'in serbest piyasa için temel oluşturan *görünmez el* tabiri de son derece iyimserdir. O, sermayedarın kâr amacı peşinde koştururken daima toplum için iyi olana yönelik bir çaba sergilemiş olacağını şu ifadeleriyle dile getirmektedir: "Genel olarak birey, gerçekte, ne kamu yararını artırmaya niyet eder ne de onu ne kadar artıracığını bilir. Yabancı sanayiye karşı yerli sanayiye desteklerken o, yalnızca kendi menkul kıymetlerini/güvenliğini sağlamayı hedefler. Bu sanayiye ürünün en büyük değere sahip olacağı bir yöne çevirirken de birey, yalnızca kendi kârını düşünür. Başka pek çok durumda olduğu gibi o, bu durumda da "görünmez bir el" tarafından niyetinin kesinlikle bir parçası olmayan bir hedef için çalışmaya yönlendirilir. Toplum için bireyin niyetinin bir parçası olmamak her zaman en kötüsü değildir. Kendi menfaati peşinde koşarken birey, gerçekten niyet ettiğinden çok daha etkili biçimde sık sık toplumun menfaati için çalışır."¹⁴

Adam Smith'le şekillenen iktisadi anlayışın çevre değerlerine -henüz iktisadi değere dönüştürülemediği için- ilgi göstermemesi yönüyle de tenkit edildiği görülür: "Bozulmamış bir çevre insanların belirli bir ihtiyacını tatmin ettiğine göre bir mal veya hizmet olarak kabul edilebilir. Smith'ten beri çevre ihtiyacını karşılayan hava, yeşil alan, güneş ışığı gibi tabiat elamanları birer mal, fakat ne yazık ki elde edilmeleri zahmet gerektirmediği ve ihtiyaçlara oranlara bol miktarda buldukları düşünülerek, "serbest mal" olarak nitelenmiştir." "Klasik

¹¹ Locke, John, "The Two Treatises of Civil Government", *Readings in Political Philosophy*, edited by F. W. Coker, 17th Printing, New York 1961, s. 530.

¹² Donnelly, *İnsan Hakları*, 106.

¹³ Keleş; Hamamcı, *a.g.e.*, 174; "Siyasal Ekoloji", *Çevre Üzerine*, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Ank. 1991, s. 53.

¹⁴ Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, A Penn State Electronic Classics Series Publications, Pennsylvania, 2005, 263-264.

refah kavramında, tabii dengenin gözetilmesinden doğan çevre kalitesi elemanı yer almamaktadır. Smith'ten beri refah göstergesi olarak mal ve hizmet üretimi yeterli sayılmış; toplumların daha fazla mal ürettikleri zaman daha mutlu olacaklarına inanılmıştır. Oysa çevreyi korumadan amaç, insanın duyduğu hazzı artırmak yani bir ihtiyacını tatmin olduğuna göre, kaliteli çevre, refahın tamamlayıcı bir elemanı olacaktır.”¹⁵ Ancak, bu tenkitle ilgili olarak, iktisadi bağlamda kullanılan refah için çevrenin tamamlayıcı bir eleman olarak görülmesinin de doğru bir yaklaşım olmadığı belirtilmelidir.

Bu gibi teorilerin etkisiyle Batı düşüncesi, insan-doğa ilişkisine ekonomik açıdan yaklaşmıştır. Batılı insan da doğayı ihtiyacına göre değil aynı zamanda daha fazla zenginleşmek ve lükse kavuşmak için sömürmeye başlamıştır. Yeni sömürgelerin bulunması, başka insanlar üzerinde hâkimiyet ile doğa kaynaklarını maddi zenginlik ve lüks için tüketme arasında fark gözetilmediğini gösterir. Nitekim, Batılı sömürgeciler, Afrika'da yerlilerin kendi şartlarına uygun iktisadi sistemlerini bozarak insanları fakirliğe itmişler, arazi ve ekolojik düzeni de bozarak kuraklığa sebep olmuşlardır.¹⁶ Bu gelişmeler, Kur'an'da tenkit edilen “ekini (hars) yok etmeye çalışma”,¹⁷ “bozgunculuk yapıp da islah edici olduğunu söyleme”nin¹⁸ çarpıcı örneklerdendir. Kısaca, sorumluluğun bazen hakkı öncelediğini anlayamamanın Batıdaki çevre krizinin temelinde yatan nedenlerden biri olduğu kolaylıkla söylenebilir. Neredeyse XX. yy. boyunca, batılı gelişme kavramı, bilim ve teknoloji ile silahlanmış insanın arzularını tatmin etmek için doğayı sınırsızca sömürü hakkına sahip olduğu öncülü üzerine kurulmuştur.

İnsanı tabiattan ve aşkın olandan tecrit eden sekülerleşme ve tahakküm üzerine kurulu 17. yy. bilim anlayışı neticesinde Batılı insan, mutlak ve kutsal olarak tanımladığı (negatif haklardan ibaret sayılan) insan hakları adına yeryüzünü sömürmeye, doğadaki kaynakları yağmalamaya yöneldi. Nitekim Kapitalizmin gelişme dönemlerinde “en az maliyetle en çok kâr” felsefesi ve sanayi toplumunun insanı doğasından kopararak yabancılaştırması doğanın acımasızca tahribini beraberinde getirmiştir.¹⁹

18. yüzyıl sanayi devrimiyle birlikte başlayan işçi sınıfının çok düşük ücretlerle sağlıksız koşullar altında uzun süre çalıştırılması, bir sömürüdür. Bu sömürü, insana karşı sermayenin yeğ tutulduğu bir iktisadi düzenin uygulamasıdır. Bu düzen içinde doğadaki

¹⁵ Dura, Cihan, “Çevre Sorunları ve Ekonomi”, *Çevre Üzerine*, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Ank. 1991, s. 69.

¹⁶ Vaktiyle köle tacirleriyle birlikte çalışan Afrikalıların da bugün özgürlük adına kabile savaşları ve katliamlar yapan, bunun için ülkenin kaynaklarını bu savaşları finanse etmek için harcayan, oligarşik çıkarlarını Afrika halkının haklarının üstünde tutan Afrikalıların da sorumlulukları görmezden gelinemez.

¹⁷ 2/Bakara, 205.

¹⁸ 2/Bakara, 11.

¹⁹ Görmez, Kemal, *Türkiye'de Çevre Politikaları*, Ank. 1991, 10.

düzeni korumanın ve yeryüzündeki kaynakları ölçülü kullanmanın bir gündem maddesi olamayacağı açıktır.

Dolayısıyla sanayi devriminin koşulları altında hızla yenilenen teknolojinin bedeli, sömürülen insan emeği yanında doğadan alınan kaynaklarla ödendi. Kârı en üst düzeye çıkarmayı hedefleyen kapitalist anlayış, üretimi sürekli olarak artırma çabası neticesinde tabiatı kirletme ve tahrip etme eğilimini fütursuzca sürdürdü. Yeni hammadde kaynakları arayışı, coğrafi keşiflerle desteklendi. Kapitalist sistemin devasa hâle getirdiği hammadde ihtiyacını karşılamak için Avrupa ülkeleri, sömürgeler oluşturdular.

Sanayi devrimi sonrasında Batılılar, Afrika ile hem hammadde kaynağı hem de pazar olarak ilgilenmeye başladılar. Ama bunun için Afrika'da çalıştıracak işgücüne ihtiyaçları vardı. Bu durumla ilişkili olarak köleciliğin yasaklanmasıyla köle tacirleri, madenlere ya da çiftliklere işçi temin eden kuruluşlar hâlinde örgütlendi. Ayrıca XIX. yüzyılda sanayileşme ile birlikte artan üretim de kısa zamanda doyum noktasına ulaşan Avrupa pazarlarının yerine, yeni pazarların bulunmasını mecburi hâle getirmiştir. Hammadde ihtiyacıyla gelişen sömürüye, pazar bulma, talep oluşturma ve tüketimi artırma amaçlı sömürü eklendi. Dahası, XVII ve XVIII. yüzyıllarda sömürgeciler arasında sömürgelerin paylaşılmasından kaynaklan savaşılar yaşandı.²⁰

Bugün modernizmin, özellikle tüketim kültürünün diğer toplumlara ihracı, çevre sorunlarını besleyen sömürünün başat bir biçimi olarak nitelenebilir. Her Avrupa toplumunun belirli bir tüketim hacmi vardır. Dolayısıyla, sürekli artan korkunç üretim hızının yanı sıra halkı reklam ve yeni bir kültür aşılama yoluyla tüketimi artırmaya zorlamak da sanayicileri belli bir noktaya kadar tatmin edebilir. Bu nedenle onlar, yabancı pazarlara ürünlerini sunmak zorundaydılar. Bu durum Batılı endüstri kuruluşlarını şu düşünceye yöneltti: Başka kıtalarda yaşayan toplumlar, Avrupa endüstri ürünlerinin zorunlu bir tüketicisi olacak şekilde değişmelidir. Bunun için antropoloji, sosyoloji ve psikoloji gibi bilimlerin de seferber edildiği proje, dünya üzerinde yaşayan herkesi Avrupa da hâkim iktisadi yapıya göre homojenleştirilmesi, bunun yolu da modernleşme adıyla bütün dünyaya yeni bir kültürün sunulmasıdır. Nitekim modernleşme, toplumlarda en çok tüketim alışkanlığını değiştirmesiyle kendisini fark ettirir. Burada şu soru oldukça anlamlıdır: “*Medeniyet*, bir yerden bir yere ithal ve ihraç edilebilen bir ürün müdür?” Kuşkusuz hayır; fakat *modernizm*, bir toplumun birkaç yılda ithal edebileceği modern ürünler koleksiyonudur.²¹ Bu süreçte göz ardı edilen, tüketimin doğadaki kaynakları tüketmek olduğudur. Soljenitsin’in ifadesiyle, “Gözden kaçırdığımız ve ancak yakın zamanda farkına vardığımız ilk ayrıntı, gezegenimizin sınırlı kaynakları dâhilinde sınırsız ilerlemenin gerçekleşmeyeceği; doğanın fethedilmesi değil desteklenmesi

²⁰ Dursun, *a.g.m.*, IV, 11; Sömürgecilik, *Wikipedi*, <http://tr.wikipedia.org>; “Sömürgecilik”, *Ana Britannica*, Ana Yayıncılık, nşr. Philip W. Goetz ve dğr., İst. 1994, XXVIII, 210.

²¹ Şeriatî, Ali, *Medeniyet ve Modernizm*, trc. Ahmet Yüksekoğlu, Bir Yayıncılık, 5. bs., İst. 1985, s. 23-26, 33.

gerektiği”dir.²² Ancak, gelişmiş ülkeler, sınırsız ilerlemenin mümkün olmadığını görünce, bunu gelişmemiş ülkelere karşı kullanmaya başlamıştır.

1.4. Ters Çevrilen Denklem

Çevre sorunlarının siyasi nedenlerini gizleyen; israf sorununun üzerini örten yaklaşımlardan biri de onun temel nedenleri arasında nüfus artışına yer verilmesi, çevre sorunlarına neden olanlar ile bu sorunların mağdurlarının karıştırılmasıdır.

Dünyadaki nüfus artışı, çevrecilerin ve çevrebilimcilerin bir sorun olarak önem verdikleri bir konudur. “Nüfus fazlalığı”nın sefalet ve doğa yıkımının nedeni olduğu iddiası, gelişmiş ülkeler tarafından yedekte tutulan sinsî bir mazerettir. Bununla birlikte mistik bir New Age Malthusçuluğu kılığında derin ekolojide geniş bir inananlar kitlesine sahip olmuştur.²³ Onlar, fazla nüfusu Üçüncü Dünya’nın tüm dünya kaynaklarını tehdit eden bir hatası olarak açıklama eğilimindedirler. Oysa gerçek, bu iddiadan farklıdır.

Nüfus artışı, geleceğin çevre sorunlarını etkileyebilir, ama bugünün küresel çevre sorunlarının nedeni değildir. Oysa nüfus artışı argümanı, sorunların faileri ile mağdurlarını aynı kefeye koymaktadır. Bookchin bu konuda da sert eleştiriler yöneltmektedir: “İster açlıktan ölen Etiyopyalı çocuklar, ister şirket sahipleri olsunlar, bütün insanların bugünkü ekolojik sorunların üretiminde aynı derecede suçlu oldukları ileri sürülür... Mistik ekolojistlerin “bizim” veya “insanların” veyahut “insanlığın” yarattığı ekolojik krizlerden söz etme eğilimi, zamanımızın toplumsal ve ekolojik sorunları için sömürücü bir toplumun tüm insan kurbanlarını suçlamaya çok istekli olan ayrıcalıklı bir tabakanın eline çok kullanışlı bir oyuncak verdi. Bu türden politik miyopluğu ve onun beslediği toplumsal duyarsızlığı saflık olarak nitelemek az olur; bu, en iyi ihtimalle alenen kafa karıştırıcı, en kötü ihtimalle düpedüz gericedir.”²⁴ Nüfus artışının sorun gösterilmesiyle ilgili olarak şunlara dikkat çekilmelidir:

İlk olarak nüfus artışının sorumlusu olarak gösterilenler kimlerdir? Tabî ki batı ülkelerinde en çok tüketen ve lüks içinde yaşayan, aile hayatının beklentilerini pahalı mamalarla besledikleri petlerle gidermeye çalışan insanlar değil çevre sorunlarından en çok zarar gören, yaşadıkları topraklar sömürülen ve başka ülkelerin zehirli atıkları ile doldurulan yoksul insanlardır. Yani çevre sorunlarının mağdurları, dünyanın mağrurları tarafından sorumlu gösterilmekte ve suçlanmaktadır. Örneğin İngiltere’de yaşayan bir kişi, Üçüncü Dünya’da yaşayan bir kişinin üç katı yiyecek tüketmektedir. Bu oran, katı yakıt ve endüstriyel ürün tüketiminde kırk katına çıkmaktadır. Yine 1900 ile 1990 arasında dünya nüfusu üç katına

²² Soljenitsin, Aleksandr, “Tanrı’yı Politikaya Geri Getirin”, trc. Özden Arkan, *NPQ*, Eylül 1996, İst. 1996, s. 8.

²³ Ata, Sezgin, “Sürdürülebilir Bir Barbarlığa Doğru mu Özgürlükçü Bir Topluma Doğru mu?”, *Özgür Üniversite Forumu*, Sayı 19 (Sürdürülemez Kalkınma), XIX (2002), s. 37.

²⁴ Bookchin, *Özgürlüğün Ekolojisi*, 43.

çıkmasına rağmen fosil yakıt kullanımının 30 katına, endüstriyel verimliliğin de 50 katına çıktığı; diğer yandan dünya nüfusunun %22'sini oluşturan ABD'nin dünya petrolünün dörtte birini tükettiği, New Yorkluların ev-işyeri ulaşımı için bir haftada kullandıkları enerjinin Afrikalıların bir yılda kullandığından daha fazla olduğu hesaplanmaktadır.²⁵ Bu verilerden hareketle ve analitik bir çözümlemeyle şöyle bir sonuca varmak olasıdır: Gerçekte gelişmiş ülkeler, sayısal olarak ifade edilenden çok daha yüksek bir nüfusa sahiptir. Yani ülkelerin nüfusları nicelik ve nitelik olarak iki kategoride değerlendirilirse, *nicelik* olarak Üçüncü Dünya'nın nüfusu yüksek iken, *nitelik* olarak (çevresel tahripde ağırlıklı olarak nitelik rol oynamaktadır) gelişmiş ülkelerin nüfusu daha fazladır.”²⁶ Başka bir ifadeyle, “*rakamsal nüfus*” Üçüncü Dünya’da yüksek olabilir, ancak gelişmiş ülkelerin “*etkisel nüfusu*” Üçüncü Dünya Ülkelerinin nüfusundan aşırı derecede yüksektir. Yani doğadaki kaynakların tüketiminden ve çevreyi kirletmekten birinci derecede sorumlu olan taraf, nüfusun ve nüfus artışının az olduğu ülkelerdir. O hâlde denebilir ki gelişmiş ülkelerin doğadaki düzen ve kaynaklar üzerindeki nüfus etkisi, ters orantılı biçimde diğer ülkelerin nüfus sayısını katlamaktadır. Bunun en somut örneği, nüfusları aynı kalan ya da düşmekte olan ülkelerin tüketiminin gitgide artmasıdır. Diğer yandan kişi başı tüketim hacmindeki aşırı farklılaşma, nüfusun doğanın taşıma kapasitesini²⁷ aşmakta olduğu iddiasının bilineni olmayan bir denklemden çıkartıldığı göstermektedir.

Diğer yandan gelişmiş ülkelerdeki ekonomik büyüme hedefli üretimin bir sonucu olarak ortaya çıkan atıkların Üçüncü dünyaya ihracı, bu ülkelerdeki nüfus fazlalığıyla değil ancak yoksullukla ilişkilidir. İleri sürüldüğü üzere, nüfus artışının çevrenin en çok tahrip edildiği Afrika, Asya ve Latin Amerika ülkelerinde görülmesi de dünyadaki ekonomik düzenin ürünüdür.²⁸ Gelişmiş ülkelerde yaşayanların kendi yaşadıkları topraklara verdikleri zarar az olmakla birlikte, sınır ötesinde dolaylı ve dolaysız olarak çevreye verdikleri zararın çok fazla oluşu yadsınamaz bir gerçektir.

Nüfus planlamasına ilişkin öneriler, gelişmiş ülkelerde yaşayanların vicdanını

²⁵ Ata, *a.g.m.*, 37. Bugün için ABD'nin nüfusunun (yaklaşık 315 milyon) dünya nüfusunun % 5'e tekabül ettiği hesaplanmaktadır. bkz. <http://edu.turkishny.com/abd-eitim-haberleri/926-abdnin-nuefusu-308-milyon-kiiye-yuekseldi->

²⁶ Ceritli, İsmail, “Çevreci Hareketin Siyasallaşma Süreci”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, XXV/2 (Sivas 2001), ss. 213-226, s. 218.

²⁷ **taşıma kapasitesi (carrying capacity):** Doğal bir ekosistemin barındırdığı canlılara sağlayabileceği yaşam olanaklarının kapsamı ve sınırı. Çepel, Necmettin, *Çevre Koruma ve Ekoloji Terimleri Sözlüğü*, Tema Vakfı Yay., 2. bs., İst. 1996, s. 164. Çevre sorunları bağlamındaki tanımıyla taşıma kapasitesi, doğadaki değişikliklerin doğal döngünün devamına zarar vermediği ve doğadaki sisteminin kendi kendini yeniden iyileştirebildiği, ama somut verilerle açıklanamayan seviyedir.

²⁸ Bk. Başlar, Kemal, "Uluslar arası Çevre Hukukunda Gelecek Nesillerin Durumu", *Ekoloji*, sayı 5, 1992, s. 39.

susturma amacına yönelik, durumu mantiki olarak açıklayarak haklılaştırma ve sorumluluğu olmadığına kendini inandırma biçiminde işleyen bir savunma mekanizması işlevi de görmektedir.

İkinci olarak nüfus fazlalığı ve açlık, kuralık, hastalık gibi doğa şartlarının ekosistemin parçası olduğu düşüncesi, doğa merkezilik adına ben-merkezci ve insanlık karşıtı fikirleri ifşa etme cesareti vermektedir. Radikal çevreci Earth First'çülerin bazı söylemleri, bunun bariz bir örneğidir. Bu gruptan Miss Ann Trophy,²⁹ “bu gezegende farklı ekosistemlerin varlığını devam ettirebilmesi için tek gerçek umudun insan nüfusunda muazzam bir azalma olduğunu bir aksiyom olarak alıyorum... Eğer AIDS salgını olmasaydı, çevrecilerin böyle bir salgını icat etmeleri gerekirdi.”³⁰ Bu açıdan yaklaşınca, en yoksul Afrika ülkelerindeki en kanlı iç savaşlar ve bunu gelişmiş ülkelerin el-altından körüklemesi, kaynakların insanları yaşatmak için değil savaş için tüketilmesi kötü görülemez.

Derin ekoloji içine yer almış olan ve Earth First örgütünün lideri olan David Forean Miss Ann Trophy ismine ait bu sözleri “duyarsız bir yorum” olarak niteleyip özür dilemiştir.³¹ Ancak Foreman da Etiyopya'daki açlık sorunu hakkında konuşurken benzer düşüncelere sahip olduğunu gizleyemez: “Etiyopya'daki insanların açlık ve kuraklıktan çektiği acılar trajiktir. Evet, fakat orada diğer yaratıkların ve habitatların ortadan kalkması daha da trajiktir.”³² “İnsanlara neden, Etiyopya'da yapabileceğimiz en kötü şeyin yardım etmek ve en iyi şeyin de yalnızca doğayı kendi dengesini sağlamaya bırakmak, oradaki insanların açlıktan ölmelerine müdahale etmemek olduğunu söylediğimde... Bunun canavarlık olduğunu düşünüyorlar. Oysa diğer seçenek, ...asla tam bir yaşam süremeyecek olan o yarı ölen çocukları kurtarmanızdır. Gelişimleri durdurulmuş olacaktır ve on yıl içinde iki kat daha çok insan acı çekip ölecektir. Aynı şekilde ABD'nin Latin Amerika'daki sorunlar açısından bir subap olması da bir şeyi halletmiyor. Bu sadece ABD'de sahip olduğumuz kaynaklar üzerine binen yükü arttırıyor. Ve sadece doğal yaşamın daha çok yıkımına, sularımızın ve havamızın daha çok zehirlenmesine neden oluyor ve Latin Amerika'daki sorunlara yardımı dokunmuyor.”³³

²⁹ İnsan-sevmez (misanthropic) anlamında müstear isim.

³⁰ Merchant, Carolyn, *Radical Ecology: The Search for Livable World*, Routledge Press, New York 1992, 176'dan nakleden Ünder, *Çevre Felsefesi*, 240.

³¹ Ünder, *Çevre Felsefesi*, 241.

³² Foreman, David, “Putting The Earth First”, *Environmental Ethics: Divergence and Convergence*, ed. Armstrong and Botzler, s. 422.'den nakleden Ünder, *Çevre Felsefesi*, 241.

³³ Foreman, David, “A Spanner in The Woods”, *Simply Living*, XII (1986)'dan aktaran: Bookchin, Murray, *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi Diyalektik Doğalcılık Üzerine Denemeler*, trc. Rahmi G. Ögdül, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1996, s. 134. Merchant, Carolyn, *Radical Ecology: The Search for Livable World*, Routledge Press, New York 1992, 175'ten nakleden Ünder, *Çevre Felsefesi*, 241.

Bookchin'e göre Afrika'daki sivil savaş ve Avrupa'nın koloni rejimlerinin rolünü “doğal” a indirgeyen bu zihniyet, Alman faşizmini hatırlatmaktadır. Bu, Hitler tarafından görünüşte “doğal” temeller üzerinde

Serbest piyasa çevreciliğini savunan Amerikalı biyolog Garrett Hardin'in 'cankurtaran sandalı argümanı' da bu bağlamda dikkat çekicidir.

Garrett Hardin'e göre "doğada en üstün iyi", "varkalma"dır. İnsanlar da doğayı taklit etmeli ve varkalmayı en üstün değer kabul etmelidirler. Ancak, insan yaşamı için temel ihtiyaçlar yanında gezi yerleri, kumsallar, avlanma, sanat ve müzik gibi zenginlikler de gereklidir. İnsanda bencillik güçlü ve doğaldır, onun doğasında vardır; vicdan ise zayıf ve kalıtsaldır, toplumdan tevarüs edilir. Malthus'un ileri sürdüğü gibi dünya nüfusu geometrik, besinler ise aritmetik olarak artar. Bu nedenle dünyanın insan neslini taşıma gücü sınırlıdır. Çevre sorunlarının da en temel nedeni aşırı nüfus artışıdır.³⁴

Hardin, uluslararası ilişkileri ve göçmen sorununu ele alırken cankurtaran sandalı benzetmesini kullanır. Bu benzetmede her ülke sınırlı taşıma gücü olan botlarda yaşar. Yoksul sandallarının taşıma kapasitesi aşıldığı için bu sandallarda yer alan birçok kişi zengin sandallarına kabul edilme umuduyla denize atlar. Hardin'e göre onlar, zengin sandallarına alınmamalıdır. Onun bu tutumuna karşı "Biz buraları Kızılderililerden aldık, içeri girdik, oysa girdiğimiz kapıları şimdi başkalarına kapatıyoruz, bu haksızlıktır." diye itiraz edilebilir. Hardin, bu itiraza karşı Kızılderili olmayanların "hırsızların torunları" olduklarını ifade eder. 209 milyon Kızılderili olmayan ve *adalet-sever* Amerikalının nereye gideceğini sorar ve "hukukun bile ancak yakın zamandaki mülkiyet hakkını koruduğu"nu vurgulayarak "Kapıları kapatalım." der.³⁵ Hardin, zengin sandallarında nüfusun 87 yılda, yoksul sandallarında ise 21 yılda katlandığını hesaplar. Bunun ışığında dış yardım konusunda ülkeleri üçe ayırır:

- 1) Dış yardım almadan da yaşayabilecek olanlar,
- 2) Dış yardım almazsa ölebilecek ama alırsa yaşayabilecek ülkeler,
- 3) Dış yardım alsa da almasa da ölecek ülkeler.

Hardin'e göre eldeki sınırlı yardım olanakları sadece 1. ve 2. gruba yöneltilmelidir. Çünkü 3. gruba yapılan yardım da onların ölümlerine üzülme de boşunadır. Somali ve Etiyopya gibi ülkelerdeki açlık, nüfusun taşıma kapasitesinin aşıldığını gösterir. Bu durumda gerekli besini bulamayan nüfusun bir kısmı ölür ve nüfus taşıma kapasitesinin kaldırabileceği sınıra iner. Doğada kural budur ve dış yardım bu doğal sürece müdahale demektir.³⁶ Dolayısıyla en çıkar yol, bu ülkelerin kendi demografik artışlarını kontrol etmeleridir. Hardin'in

insanları yok etmeyi haklılaştırmak için kullanılan bir soykırım ideolojisidir. Bookchin, Murray, "Yes!-- Whither Earth First?", http://dwardmac.pitzer.edu/Anarchist_Archives/bookchin/gp/perspectives10.html 8.9.2010.

³⁴ Ünder, Hasan, *Çevre Felsefesi, -Etik ve Metafizik Görüşler-*, Doruk Yay., Ank. 1996, s. 216-217.

³⁵ Ünder, a.g.e., 235-237.

³⁶ Ünder, a.g.e., 238-241.

önerisi şudur;

“Yabancı bir ülkenin aşırı nüfus artışından kaçmasına nasıl yardım edebiliriz? Yapabileceğimiz en kötü şeyin gıda göndermek olduğu açıktır... Atom bombası daha nazik olurdu. Çünkü birkaç saniye sefalet çok acı olurdu, ama kısa zamanda bundan böyle sefalet çekmemek üzere birkaç kişi hayatta kalırdı.”³⁷

Bu yaklaşım, çevreciliğin serbest piyasa ve burjuvazinin sürdürebilirliği için kullanılmasının bariz bir örneğidir. Ancak, daha kötüsü, Ünder’in ifade ettiği şu gerçektir:

“Hardin’in görüşleri, çevrecilerin birçoğunun “gerçekçi” oldukları zamanlarda düşündükleri, fakat alışılmış çevreci söyleme pek uymadığından otosansüre uğrayan fikirlerdir. Hardin, sansür edilen bu görüşleri az rastlanır entelektüel bir cesaretle dile getirir.”³⁸

Burada şu hususlara dikkat çekmek gerekir. Ekosistemin belli bir türü, özellikle insanları taşıma gücünden söz ederken bunun sınırı konusunda herhangi bir ölçüt söz konusu değildir. Diğer yandan, nüfusun yüksek olduğu yoksul ülkelerde tüketim çok azdır. Bu durumda ‘tüketimin geometrik olarak arttığı gelişmiş ülkeler’deki nüfusun varlığını sürdürmemesi, Hardin’in önerisine nazaran daha makul görünmektedir.

Cankurtaran sandalı argümanı insanın akıl, vicdan ve maneviyatını alaşağı etmektedir. Oysa özveri, insani bir olgudur ve gerçeklik kadar bir değere de sahiptir.

Doğal olan, daha açık ifadeyle doğal yaşama ait olan davranış, ahlakî kavramlarla düşünülmeyen davranışlardır. Bir çitanın yeni doğmuş bir ceylan yavrusunu avlaması ve yemesi, bir filin ağaç kabuklarını soyarak yemesi, bazı bitkilerin bulunduğu yerde başka bitki türlerine fazla yaşam alanı tanımaması, iyi ve kötü gibi ahlakî yargılarla nitelenemez. Oysa insanda doğal olanı aşan kabiliyetler de vardır; akıl, vicdan, adalet hissi, inanç ve değer bilinci. Bu beşerî kuvveler, insandaki doğal kuvveleri dengeler, onu yıkıcı tutum ve davranışlardan yapıcı olana yöneltir. Onu, tabiatın ötesinde olanı kavramaya, inanmaya, ahlakî kavramlarla düşünmeye, ilkeler ve değer yargılarına göre hareket etmeye sevkeder. İslamî literatüre ait “fitrat” kavramı da insanın, merkezinde dinî ilgi ve duygunun bulunduğu ahlakî boyutuna işaret eder. Dolayısıyla **vahşî doğada olan** ile **beşerî alanda olması gereken** çok farklıdır. Vahşi kelimesinin bile, beşer ve toplum hayatı için (örn. vahşi kapitalizm, vahşet) kullanıldığında taşıdığı değer, doğadaki yaşamı ifade etmek için (vahşi doğa) kullanıldığında işaret ettiği değerden büsbütün farklıdır. Birinci kullanımında vahşî kelimesi, iyi bir düzenin olmayışına ve ahlakî bir sapmaya işaret ederken ikincisinde moral yargıların dışında kalan bir düzeni dile getirir.

³⁷ Ünder, *a.g.e.*, 244.

³⁸ Ünder, *a.g.e.*, 215.

İşte yukarıdaki düşüncenin (?) temel yanlışı, doğal olan ile beşerî olan arasındaki farkı yeterince kavrayamamaktır. İnsan aklının zekâyı aşan bir kabiliyet olduğunu, ilahî mesajı alacak ve kavrayacak bir formda olduğunu; insanın yalnızca ihtiyaçlar ve olanakla değil aynı zamanda ahlakî kavramlarla düşünebildiğini; bir hayır toplumu tesis edebildiğini düşünememektir.

Burada çevre sorunlarının zaman ve mekân açısından geniş açılı fikrî temelleri yanında yerel boyutlarını da görmek ve çözüm arayışında çevre sorunlarının yerel nedenlerinin analizini yapmak gerektiğinin altı çizilmelidir. Gelişmiş ve sanayileşmiş ülkelerde görülen çevre sorunlarının temelinde, bu ülkelerdeki üretim ve tüketim artışı yatmaktadır. Gelişmiş ülkelerde sanayileşmeden, ekonomik büyüme ve hızla yenilenen teknolojiden, kentleşme ve anakentleşmeden doğan; aşırı üretim ve tüketimle karakterize olan bir “*bolluk kirlenmesi (pollution of affluence)*” söz konusudur. Üçüncü dünya ülkelerinde ise kirlenme ve çevre sorunları, daha çok yoksulluğun türlü tezahürleri biçiminde ortaya çıkar. Ancak burada da toplumun farklı tabakaları arasında uçuruma ve geniş kitlelerin sömürülmesinden beslenen ve gösterişçilik niteliği ağır basan, bir tüketim hastalığı ile karşılaşılır. Ayrıca az gelişmiş ülkelere özgü çeşitli düzlemlerde sürüp gitmekte olan derin çelişkiler; çarpık, düzensiz, altyapısız ve sağlıksız kentleşme; gecekonduardaki sağlıksız ve yetersiz koşullar, toprak, su ve hava kirliliğinin söz konusu olduğu bir “*yoksulluk kirlenmesi (pollution of poverty)*” görülür.³⁹

Ekosistemi imha edenler yine aynı ekosistem için batı-dışı ülkelerin kalkınma programlarına müdahale etmeye çalışmaktadırlar. Endonezya ve Malezya'nın tropikal ormanlarının insanlığın ortak ekolojik değerleri olarak görüldüğü ve bu yolla ülkeler üzerinde denetim mekanizması kurulmak istenildiği bir dönemde, Fransa Pasifik'teki nükleer denemelerine fütursuzca devam etmektedir.⁴⁰ H. M. Anzensberger'in değerlendirmesine göre “büyümenin sınırları” ve “sıfır büyüme” gibi savsözler (sloganlar), bireyci batı toplumlarının kendi gelişme gücünü borçlu oldukları sanayileşmeden ve kentleşmeden kaçıp kurtulma isteklerinin bir anlatımıdır. Bu tür öneriler, üçüncü dünya ülkelerini az gelişmişliğe mahkûm etmek ve aradaki ayrımları büyütmeğe yaramaktadır. 1972 Stocholm Konferansı'nda, Hindistan başbakanı İndira Gandhi “yoksulluk ve karşılanamayan insan ihtiyaçları, en önemli kirlenme biçimleri değil midir? Köylerimizde ve gecekondularımızda yaşayan kitlelere, yaşamları ta kaynağında mikroplar içinde bulunurken, havayı, denizleri ve akarsuları temiz tutmanın zorunluluğunu nasıl anlatabiliriz? Çevreyi yoksulluk koşulları içinde iyileştirmek

³⁹ Keleş; Hamamcı, *Çevrebilim*, 170-171; Canatan, Kadir, “Ekonomik Krizin Paradigmatik Arka Planı ve Said Nursi'nin Kozmoloji Öğretisi”, *Kur'an-ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım: Risale-i Nur Örneği*, İst. 1998, s. 609.

⁴⁰ Davutoğlu, “*İnsan Hakları Kavramının Zihniyet Boyutu*”, 155.

olanaksızdır.” demiştir.⁴¹

Üçüncü dünyanın gelişmiş ülkelerden daha farklı olan çevre sorunları, bütün olarak çevre sorunlarının yalnızca teknik ilerlemeler, çevreci teknolojilerin geliştirilmesiyle aşılamayacağını ortaya koymaktadır. Bu bir anlamda üçüncü dünya ülkelerinin çevre sorunlarını çözüm yolunun gelişmiş ülkelere karşı kendini savunma ve ihkâk-ı hak hüviyetinde olduğunu da göstermektedir.

Bugün akıl-dışı ve ütöpik düşünce ve yaklaşımlara karşı çevre sorunlarını insanlığın sorunları içinde düşünmek, akli bir gereklilik ve tarihsel bir sorumluluktur. Gelişmiş ülkelerin kolonisi olmaktan yeni kurtulmuş ya da henüz işgal altında olan veya hâlâ çeşitli kaynakları sömürülmekte olan geri bırakılmış ülkelerdeki insanlık sorunlarıyla yüzleşmeyen, tüketimin en çok olduğu toplumlarda yaşayıp da çevre merkezilikten bahseden düşünürlerin duygularını ve söylemlerini taklit etmek, ancak bir lüks ve entelektüel bir gösteriş olarak tanımlanabilir.

2. ÇEVRECI TEKNOLOJİ

Burada, çevre sorunlarının yeni teknoloji ve üretim biçimleri ya da çevre siyaseti ile kontrol altına alınabileceğini savunan çevre korumacılığı ve serbest piyasa çevreciliğinin de üzerinde durulması gerekir. Bu iki yaklaşım da nüfus, tüketim ve çevre sorunları arasında kurulan bir denkleme işaret eder ve bu denklemin çözümlenmesi de konumuz açısından oldukça önemlidir.

Teknolojist Çevrecilik

Çevreci teknoloji ve bu kavram üzerindeki vurgusuyla öne çıkan çevrecilik, aslında mevcut iktisadi düzenin bir parçasıdır. O, tüketim kavramına ilişkin temelden bir yaklaşım sunmaz. Tüketimin asgari düzeye çekilmesi veya zorunlu ihtiyaçlarla sınırlanması gibi bir hedeften ziyade, çevreci, yeniden dönüştürülebilir olarak tanımların yeni ürünlerin tüketilmesini öngörür. O, bu bakımdan yeni bir tüketim alanı gibidir.

Elbette çevre sorunlarını sınırlı bakış açısına sahip teknik yöntemlerle çözülecek meseleler olarak gören anlayış, büsbütün olumsuz değildir. O, çevre sorunlarının giderilmesi ve çevrenin iyileştirilmesi konusunda katkıları olacak önerilere de sahiptir. Onun insan-çevre ilişkileri konusunda derin çözümlenmeleri ve tatmin edici, sadra şifa önerileri yoktur. Onu şöyle tanımlayabiliriz: Çevrecilik, doğal kaynakları ve ekosistemleri korumak için politik süreçlere katılma, çevreci eylemler yapma, çevre eğitimini destekleme, çevreci yaşam örnekleri geliştirmekle merkezi ve yerel yönetimin karar alma süreçlerini etkileme amacı güden sosyal bir harekettir. Çevreciliğin çevre korumacılığını ve tüm ekoloji felsefelerini kapsayacak biçimde tanımlandığı da görülür. Bu tanımlarda “çevreci (environmentalist)”,

⁴¹ Keleş; Hamamcı, *a.g.e.*, 178.

çevreciliğin ilkelerine inanan ve bunları geliştirmeye çalışan kimse” olarak, “çevrecilik” ise “çevreye duyulan ilgiden kaynaklanan ve bu ilgiyi açıklayan ideolojiler ve uygulamalar” olarak ifade edilir.⁴² “Geniş anlamda çevrecilik, ekonomik büyümenin, sık sık ‘hayat kalitesi’ diye atıfta bulunulan standartların korunmasından çok daha az önemli olduğu siyasal bir tutumu anlatır.”⁴³ O, insanlara daha iyi bir yaşam için gerekli fiziki koşulları sağlamaya yönelik olarak insan-çevre ilişkilerini yeniden düzenlemeye, doğadaki düzeni ve zenginlikleri korumaya yönelik anlayış ve faaliyetleri içeren bir harekettir.

Çevre korumacılığı, çevre sorunlarına yeni teknolojilerle çözüm üretmeyi hedefler. Yeni teknolojilerin doğadaki düzene en az müdahale edebilme ve atık maddeleri dönüştürerek üretim sürecine yeniden kazandırabilme istidadına sahip olabileceği yolunda iyimser bir yaklaşıma sahip bu düşüncenin *teknolojist çevrecilik* olarak nitelendiği de görülür. Teknolojist çevrecilik, çevre sorunlarının, yeni teknolojilerle, çevre mühendisliği yöntemleriyle ve önlemleriyle halledilebileceğini savunan bir akımdır. Buna göre teknolojik bir üretim, çevrede bir arıza meydana getirecek olursa, başka bir teknolojik önlemlerle bu ortadan kaldırılabilir. Elbette kalkınma ve iktisadi düzenin, doğal düzene azami ölçüde riayet eden bir yaklaşımla tasarlanması gerekir. Bununla birlikte, teknolojinin neden olduğu çevre sorunlarının yalnızca yeni teknolojilerle çözülebileceği iddiası, gerçek bir çözüme de engel oluşturabilir.⁴⁴ Dahası, sadece kirlenme ve korunma ile ilgili reformlarda, yani sadece “çevrecilik”te takılıp kaldığı takdirde mevcut doğa ve insan sömürüsüne dayalı sistemin emniyet supabı olmaktan öteye gitmeyecektir.”⁴⁵

Amerika Birleşik Devletlerinde “George Perkins Marsh, 1864 yılında yazdığı “*Man and Nature (İnsan ve Doğa)*” adlı yapıtında ekolojik argümanların pek çok temel dayanaklarını ortaya koymuştur. Marsh’a göre doğa, insanlara *tüketilsin* diye değil *yararlanılsın* diye verilmiştir. Ancak insanlar doğayı dengede tutmanın yolunu öğrenmek yerine, onu “sömürmek” yolunu seçmişlerdir. Marsh sömürü düzeninin yok edilmesini, tekil insanı aşan bir düzlemde, güçlü şirketlerin hükümetlerce kontrolünde görmekteydi.⁴⁶ Doğrusu, insanlar, hem birey olarak hem de çeşitli sosyal ve siyasi topluluklar olarak sorumluluk taşımadıkça çözümler kapsayıcı olmayacaktır.

Serbest Piyasa Çevreciliği

Serbest piyasa çevreciliği ise ekolojik sorunların liberalizmin ilkelerinin realize

⁴² Keleş, Ruşen; Hamamcı, Can, *Çevre Bilim*, İmge Kitabevi, Ank. 1993, s. 169; *Çevre Politikası*, İmge Kitabevi, 5. bs., Ank. 2005, s. 225.

⁴³ “Çevrecilik”, *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, nşr. Mustafa Armağan ve dğr., Risale Yay., İst. 1990, I, 228.

⁴⁴ Bayraktar, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, DİB Yay., Ank. 1997, s. 67-68.

⁴⁵ Bookchin, Murray, *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, trc. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İst. 1996, s. 47-48.

⁴⁶ Önkal, Güncel; Yağanak, Eray, “Çevre Etiği”, *Felsefe Ansiklopedisi*, nşr. Ahmet Cevzici, Babil Yayıncılık, Ank. 2005, III, 592.

edilmesiyle çözülebileceğini savunan görüştür. Liberal düşüncenin temellendirilmesinde başvurulan ‘doğa durumu’nda hava, su, toprak gibi çevresel değerler, özel mülkiyete konu değildir. Doğa durumundan yola çıkılarak birey-siyasi güç ilişkilerinin I. kuşak insan haklarını güvence altına alacak şekilde temellendirilmeye çalışıldığı sanayi devrimi sonrasında da çevresel değerler “serbest mal” olarak görülmüştür. Bugün, serbest piyasa çevreciliği, bu çevresel değerleri mülkiyete dönüştürerek pazar değerleri hâline getirme gayretindedir. O, ekonomik büyümenin maddi kriterlere dayandığı ve bu nedenle de doğal kaynakların tüketilip yok edilmesine yol açacağı kanısını reddeder. Anderson ve Leal’e göre Malthus’a ait “nüfus ve kaynaklara yönelik talep geometrik biçimde artarken üretimin ancak aritmetik olarak artabileceği” fikri, insan zihninin kıtlık sorunu karşısında tüketimi azaltmak, ikâme olanaklarını bulmak ve üretimi arttırmak gibi çareler bulacağını dikkate almamıştır. “Esas kaynak” insan zihnidir.⁴⁷

Serbest piyasa çevreciliğinin merkezinde doğal kaynaklar üzerinde iyi belirlenmiş mülkiyet hakları bulunur. Bu kaynakları ellerinde bulunduranlar, mülkiyet hakları tehlikeye girmemesi için kaynakların kullanımında disiplinli olmaya ve isabetli kararlar almaya çalışırlar. Ayrıca iyi belirlenmiş mülkiyet hakları başkasına devredilebilir. Bu durumda, kaynakları ellerinde bulunduranlar, sadece kendi değerlerini değil aynı zamanda diğer kişilerin bu kaynaklar için ne ödemeye istekli bulduklarını da göz önünde bulundururlar.⁴⁸

Serbest piyasa çevreciliği, her insanın kendi çıkarını düşündüğünü; çevre konusundaki bilginin bireylere tevzi edilmesi durumunda, bilgi sahibi ve bireysel çıkarlarını düşünen çok sayıda insanın çok sayıda çözüm üretebileceğini söyler. Kaynak kullanımının optimal biçimde kullanımında piyasa işlemlerinin önemini vurgular. Ona göre hakların iyi tanımlandığı, korunduğu ve transferinin mümkün olduğu ortamda kişisel çıkarlarını düşünen bireyler, kıtlık dünyasında mevcut alternatiflerle ilgilenirler.⁴⁹

“Serbest piyasa çevreciliğinin temsilcilerinden olan Garret Hardin, Lynch ve Alcorn’a göre çevre sorunlarının temel nedeni, çevresel kaynakların çoğu kez ortak mülkiyete konu olmasıdır. Çünkü hiç kimseye ait olmayan aynı zamanda herkese aittir. Diğer bir deyişle, sahipsizdir. Örneğin, ortak mülkiyet düşüncesinin çevre üzerindeki somut zararlarından birisi, okyanuslar üzerinde gözlenmektedir. Okyanusların sahipsizliğinden ötürü, binlerce balık türü ve diğer deniz canlıları yok olma tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir. Bu durumun önüne geçilmesi, ancak ortak mülkiyet düşüncesinin terki ve yeni bir sorumluluk anlayışının -örneğin serbest girişlerin önlenmesi gibi- getirilmesiyle mümkün olabilir. O hâlde çevre değerleri için, kullanım hakkı ve benzeri ayrıcalıklar getirilerek ortak kullanım düşüncesi terk

⁴⁷ Anderson, Terry L.; Leal, Donald R., *Serbest Piyasa ve Çevrecilik*, trc. Vural Fuat Savaş, Liberte Yay., Ank. 1996, s. 3-4.

⁴⁸ Anderson; Leal, *a.g.e.*, 5-6.

⁴⁹ Anderson; Leal, *a.g.e.*, 7-8, 34.

edilmelidir. Bu yazarların bildirdiğine göre tarihi kayıtlar, kamu malı/devlete ait mal niteliğindeki yerlerin çevresel tahripten kurtarılamadığını göstermektedir.⁵⁰

Bu argümanlara karşın bu düşüncenin, olabilirlik tartışması bir kenara, yumuşak karnını tam olarak bu varsayımın oluşturduğu söylenir. “Zira bu varsayım, bireyin her zaman rasyonel karar alacağı, diğer bir ifadeyle, bir ‘homo-economicus’ gibi davranacağı düşüncesine dayanmaktadır. Bir kere, bireyin kendi tasarrufu altında olan şeyler için her zaman doğru karar vereceğini veya kendi zararına asla çalışmayacağını varsaymak, bireyin akıldışı davranabilme olasılığını göz ardı etmektir. Örneğin, kişinin kendi bahçesindeki kalori değeri düşük; ancak, yürüttüğü tarımsal faaliyetin devamı için ekolojik değeri yüksek olan ağaçları odun yapmak için kesmesi pekala olasıdır. Bu durumda piyasa tarafından cezalandırılıp cezalandırılmayacağı kişinin pek umurunda olmayabilir. Öte yandan bir ağacın yetişmesi için uzun bir zamanın gerektiği ve ağacın sahibi dışındakiler için de dışsal fayda yarattığı -havayı temizlemek, yağış rejimini düzenlemek gibi- göz önüne alınırsa, ekolojik açıdan uğranılan yaşamsal kayıp nasıl telafi edilecektir? Kesilenin yerine yenisini dikmesi için piyasa mekanizmasının teşviki yeterli olabilecek midir?”⁵¹

Doğanın korunmasını iş âlemine teslim etmek, yüzyıllardır maksimum kâr uğruna doğayı hor kullanmış olanlara teslim etmek anlamına gelecektir. Hâlihazırda gerçekleştirilmiş olan zararların telafi edilmesi ve gelecekte de bunlara meydan vermemek gibi acil bir işin, doğanın ancak iktisadi değerleri koruyacağı düşünülen iş âlemi için metalaştırılması, kuzunun kurda teslimi demektir. Oysa yapılması gereken kuzunun kurttan; doğanın da rekabete dayalı bir iktisat sisteminde maksimum kâr elde edilecek bir meta olarak gören kapitalistten korunmasıdır.⁵² Bununla birlikte serbest piyasa çevreciliğinin önerileri de tümünden reddedilemez. Onlar, çoğu durumda uygulanabilir ve gerekli hukuki çerçevede denetimi yapıldığında istenen sonuçları verebilir. Diğer yandan serbest piyasa çevreciliği, aşırı iyimser olması bir yana, soruna ancak kısmi bir çözüm getirebilir.

Çevrecilik, buraya kadar anlatılanlarda kendini savunamayan (canlı ve cansız) varlıkların haklarını savunan bir takım insanların düşünce ve eylemleri olarak anlaşılabilirken, farklı dünya görüşleri için kullanıldığında, tehlikeli ve makul olmayan bir boyuta da varabilmektedir.⁵³ “Nüfus Fazlalığı” konusunda ele aldığımız ‘cankurtaran sandalı argümanı’, çevreciliğin serbest piyasa ve burjuvazinin sürdürülebilirliği için kullanılmasının bariz bir örneğidir.

⁵⁰ Bıçkı, Doğan, “Batı Düşüncesi, Liberal Kapitalizm ve Çevre”, *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, I/2 (Antalya 2001), ss. 33-42, s. 39.

⁵¹ Bıçkı, *a.g.m.*, 40.

⁵² Cleaver, Harry, “Doğa, Neoliberalizm ve Sürdürülebilir Kalkınma: Charybdis ve Scylla Arasında”, trc. Mehmet Bayazit, *Özgür Üniversite Forumu*, 03/2002, s. 62.

⁵³ Önkal; Yağanak, *a.g.m.*, III, 594.

Bu noktada insan nüfusu, tüketim ve çevre sorunları arasında kurulan yanlış denklemin yalnızca, iktisadî saiklerle hareket etmeyen sorunun derinliğini anlamış ekoloji felsefelerinden “**derin ekoloji**”de görüldüğüne dikkat çekilmelidir.

Derin ekolojinin 8 temel ilkesi arasında nüfus sorununa yer vermesi de dikkat çekicidir: “4. İnsanların ve kültürlerinin gelişmesi, çok daha az insan nüfusu ile uyumludur. İnsan-dışı canlıların gelişmesi de daha küçük bir insan nüfusunu gerektirir.”⁵⁴ Tüketim konusunda derin ekolojinin de oldukça duyarlı olduğu tespit edilebilir. Derin ekolojinin temel ilkelerinden biri de şöyledir: “3. İnsanların kendi hayati gereksinimlerini karşılamaktan öte bu zenginlik ve çeşitliliği azaltmaya hakları yoktur.”⁵⁵ Buna göre insanlar, hayatlarını sürdürebilmeleri için gerekli ihtiyaçlarını, doğadaki zenginliği yok etmeden sade bir biçimde doğadan almalıdırlar.⁵⁶

Derin ekolojinin çevre sorunlarının temel nedenleri arasında nüfus artışına yer vermesi, sorunun kaynağı olan siyasi yapı tarafından bir ölçüde koşullandığını göstermektedir. Bu durum, Eko-marksizm ve toplumsal ekoloji taraftarlarınca dile getirilen “derin ekolojinin kapitalist demokrasiyi veri olarak kabul ettiği”ne dair eleştiriyi haklılaştırmaktadır.⁵⁷

Derin ekolojinin insan-doğa ve teknik-doğa kutuplaması da soruna neden olanlar ile sorunun mağdurlarının aynı kefeye konulmasının diğer bir nedeni ve sorunların siyasi boyutlarının göz ardı edilmesinin önemli bir göstergesidir.

3. İSLAMÎ ANLAYIŞ VE EKOLOJİK YAKLAŞIM

3. 1. Teshir ve Emanet Anlayışı

Kur’an’da evrendeki varlıkların insan için hazırlanmış ve onun emrine verilmiş olduğunu (teshir) ifade ederken,⁵⁸ insanın sorumluluğunu vurgular. Bu muhtevası ile İslam’daki teshir mefhumu, aynı anda insana özsaygı aşilar ve onu sorumluluğunu kavramaya ve üstlenmeye yönelir. “*Yaratılışa uygun biçimde doğal çevreyle barış içinde yaşamak*” gerektiğine işaret eder ve ekolojik bir yaklaşıma da temel oluşturur.

Diğer yandan İslâm’da Allah’ın her şeyin mutlak sahibi (*el-Melik, Mâlikü’l-mülk*) oluşunun anlamı, insan açısından özel mülkiyetin mutlak bir mülkiyet hakkı olmamasıdır. Özel mülkiyet, insanın yeryüzünde halife oluşunun bir sonucu olup mülkün asıl ve mutlak sahibi

⁵⁴ Naess, “*The Deep Ecological Movement -Some Philosophical Aspects-*”, 68.

⁵⁵ Naess, “*The Deep Ecological Movement*”, 68.

⁵⁶ Naess, “*Derin Ekolojinin Temelleri*”, 15. Naess, “*The Deep Ecological Movement*”, 68. Naess, “*Simple in Means, Rich in Ends*”, 28.

⁵⁷ Ünder, *a.g.e.*, 198, 205’ten.

⁵⁸ “*O, göklerde ve yerde bulunan her şeyi kendinden bir lütuf olarak sizin hizmetinize vermiştir.*” 45/Casiye, 13. Ayrıca bkz. 2/Bakara, 22, 29; 7/A’râf, 10.

olan Allah'ın iradesine uygun olarak temellük ve tasarruf hakkında ibarettir. Dolayısıyla doğa, Allah'ın geçmiş, şimdiki ve gelecek bütün çağlara lütfu olup Allah'tan başka kimsenin mutlak mülkü değildir. Bu nedenle o, yalnızca bugünkü nesile veya güç ve teknolojiyi elinde tutan belli bir kesime değil gelecek nesilleri de kapsayan bütün bir *insanlığa* sunulmuştur. “*O, yerde ne varsa hepsini sizin için yarattı.*”⁵⁹ ayetinde ‘sizin için’ denilirken o zamanın nesli değil külli bir kavram olarak insanlık ifade edilmektedir. Çevre, insanlığın ortak mirasıdır; şimdiki ve gelecek kuşakların hakkıdır. Nitekim “*Müslümanlar üç şeyde ortaklırlar: Suda, otta ve ateşte.*”⁶⁰ hâdisi de *insanlığın ortak mirası/emaneti* kavramını vermektedir. Evrenin ve insanın gerçek sahibi Allah olduğundan insanoğlu da bir yed-i emin konumundadır. Bu nedenle birey, yeryüzünü istediği gibi tasarrufta bulunabileceği bir mülk olarak göremez. Buna göre kâinattaki su, hava, otlak gibi tek tek bütün insanlara ait şeylerden insanları mahrum edemez. Dolayısıyla, kul hakkına duyarlılık da çevreye karşı duyarlı olmayı gerektirmektedir.

Yeryüzü hakkında İslami yaklaşımın temel özelliklerinden biri de yeryüzünü sadece insanlar için değil *tüm canlılar için yaratılmış* olduğunun bilincinde olmaktır:

“(Allah) yeri, canlılar için (li’l-enâm) koydu (yarattı).”⁶¹

Buna göre insan, ekolojik düzeni yalnızca insanlar için değil doğadaki yaşam çeşitliliği için de korumalıdır.

3.2. İsrafın Yasaklanması

Günümüz insanının içindeki manevî boşluğu gizlemeye; huzursuzluğunu tüketim hazzı ile gidermeye yönelik, gösteriş amaçlı tüketimi, çevre sorunlarının başta gelen nedenlerindedir.

Batı kültürü, doğadaki tüm değerleri üretim, pazarlama ve tüketim döngüsüne yerleştirmeye yönelmiştir. Mevcut ekonomi anlayışları hızlı büyüme uğruna moda örneğinde olduğu gibi tüketim toplumu oluşturmaktadır. Ekonomik canlılığının devamını sağlamak için üretim-tüketim döngüsünü korumak istemektedir. Bunun için de psikoloji, sosyoloji ve iletişim bilimlerinden yararlanılarak reklâmlar yoluyla kitlelere sürekli yeni gereksinimlerinin ortaya çıktığı hissettirilir ve harcama kalıpları aşılır. Daha sonra halka hissettirilen gereksinimler rekabetçi üretim süreçleriyle hızla karşılanır. Kitlesele tüketimi öne çıkartan bu yapı kanaat ve tasarrufa karşıdır. Tüketim eğilimi, kitle iletişim araçları ile sürekli olarak uyarılmaktadır. Bunda hem sürekli tekrarlanan spot cümleler gibi beyin yıkama ve bilinçaltını etkileme yöntemlerinin de kullanıldığı reklâmların hem de üretim-tüketim döngüsüne dayalı modern kapitalist yapının bireyler üzerindeki baskıları söz konusudur. Bu baskılar, tüketimin

⁵⁹ 2/Bakara 29.

⁶⁰ Ebu Dâvud, “Büyû” 62; İbnu Mâce, “Rühûn” 16.

⁶¹ 55/Rahmân 10.

büyük kentlerde yalnızlaşmış birey için modanın, imaj yenileme, kalabalıkta ilgi çekme ve saygınlık kazanmanın bir yolu hâline gelmesiyle somutlaşır.

İslam açısından insanların, Allah'ın yaratılıştaki belirlediği işlevleri doğal olarak yerine getiren ve Allah'ı tespih eden çevresindeki varlıkları bir ihtiyaç olmaksızın veya amacı dışında kullanması ve israf etmesi dine aykırıdır. Kur'an, gösteriş için harcama yapan ve "Çok mal tükettim (ehlektü)." ⁶² diyerek harcamalarıyla övünen kimseleri kötülemekte; gereksiz yere saçıp savurmaktan nehyetmektedir. Muhtaç kimselere hakkını vermekte cimrileşirken harcamalarında savurganlık yapmayı yasaklamaktadır:

"Her biri meyve verdiği zaman meyvesinden yiye. Devşirilip toplandığı gün de hakkını (zekât ve sadakasını) verin fakat israf etmeyin; çünkü Allah israf edenleri sevmez." ⁶³

Kur'an, müminler hakkındaki "...Harcadıklarında ne israf ne de cimrilik ederler; ikisi arasında orta bir yol tutarlar." ⁶⁴ ayetiyle cimrilik ve israf arasında orta yolu öngörmektedir. ⁶⁵ Kur'an'ın israfı kesinlikle haram yasaklaması, Müslüman ülkeler için çevre temizliği, sağlık ve ekonomi açısından gönüllü bir katkı sağlamaktadır.

İslam peygamberinin yeşil alanların ve ormanların çok az bulunduğu bir bölgede yaşamış olmasının da onun yeşillığe ve bitki örtüsüne önem vermesine etkisi olmuştur. İslam Peygamberi, çevrede yolcuların ve hayvanların gölgesinden istifade ettikleri bir sidre ağacını, o ağaçta herhangi bir hak sahibi olmayan bir kimsenin kesmesinin günah olduğunu belirtmiştir. ⁶⁶ Bu da demektir ki, günümüzde çevre ve ekolojik sistemi tahrip etmek, hatta insanların yararlandıkları doğa unsurlarını mahvetmek suretiyle bile olsa insan sağlığına hatta yaşamına yönelik ciddi boyutta tehlikelere ve zararlara yol açtığı için, (zararın büyüklüğü oranında) günahdır.

İslam dininin barışı bir ilke olarak ortaya koyması da ekolojik yaklaşımın temellerindedir. Barışın yokluğu, insanların birbirlerine ve doğal çevreye zarar vermelerine yol açar. Gerek sosyal düzende gerekse ekolojik sistemde fesada zemin hazırlar. Kur'an'da "yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak" müminde

⁶² 90/Beled, 6,

⁶³ 6/En'am, 141. Ayrıca bk. 7/A'râf, 31.

⁶⁴ 25/Furkân, 67. Ayrıca bk. 17/İsrâ, 26–27.

⁶⁵ Hz. Muhammed de çok su kullanarak abdest alan bir sahabeye "Bu israf da ne?" diye müdahale etmiştir. Sahabinin "Abdestte israf olur mu?" diye sorması üzerine de şu açıklamayı yapmıştır: "Evet, akmakta olan bir nehir kenarında olsanız bile..." Ahmed b. Hanbel, Müsned, II. Onun bir hâdisi de şöyledir: "Âdemoğlu midesinden daha şerli bir kap doldurmamıştır. Âdemoğluna belini doğrultacak kadar bir kaç lokma yeterlidir. Eğer daha fazla yemek istiyorsa (midesini üçe ayırın), üçte biri yemek, üçte biri su, üçte biri de nefesi için." Tirmizî, "Zühd", 47; İbn Mâce, "Et'ime", 50.

⁶⁶ Ebu Dâvud, "Edeb", 171.

bulunmaması gereken bir vasıf olarak tenkit edilir.⁶⁷

SONUÇ

Aşırı ve gösterişçi tüketim, çevre kirlenmesine yol açan etmenlerin başında gelmektedir. Çağdaş toplumların bu salgını neticesinde, ihtiyaç olmayan şeyler, ihtiyaçmış gibi görülmekte, yoksul ve mahrum insanların zarurî ihtiyaçları için sarf edemedikleri para, tüketim arzusunu tatmin için israf edilmektedir. Çağdaş ekonomik düzen “tüketim amacıyla üretim” yerine “üretim amacıyla tüketim” biçimini benimsemiştir.⁶⁸ Başka bir ifadeyle, üretim, artık bireylerin insana yaraşır bir hayat sürmeleri için gerekli ihtiyaçlarını karşılamak yerine, israfla özdeşleşmektedir. Kaynaklar zararı hesaplanmadan israf edilmekte, atığa dönüşen maddeler çevreyi kirletmektedir. Diğer taraftan çöplerin toplanması, imha edilmesi veya geri dönüştürülmesi büyük mali harcamalar gerektirmektedir. ekosistemdeki dengenin bozulması ve çevre kirlenmesi gibi sonuçlar doğuracak şekilde tatmin gayesine yönelmiş bulunmaktadır. Bu nedenlerle günümüzde hem genişleyen hem de hızlanan üretim ve tüketim döngüsü, doğadaki “geri dönüştürme (yenileme) kapasitesi”ni aşan bir boyuta varmıştır. Yerküredeki doğal kaynakların tüketilmesini, fosil yakıtların azaltılmasını “göz ardı edilen bir sonucu” olarak, kirlenmenin insan sağlığı için yakın bir tehdit hâline gelmekte, hayatı bu kaynaklara bağlı olan canlı türleri zarar görmekte ve nesli yok olmaktadır.

Diğer yandan dünyanın pek çok ülkesinde insanlar, kuraklık, kıtlık ve açık gibi sorunlar yaşamakta; ayrıca buralara gelişmiş ülkelerin tehlikeli kimyasal ve nükleer atıklarının depolandığı görülmektedir. Tüketimin en az olduğu ülkelerdeki insan nüfusunun, çevre sorunlarının temel nedenlerinden biri olarak görülmesi, bu konuda ciddi bir bilgi kirlenmesinin de olduğunu göstermektedir. Bu bilgi kirliliği, çevre sorunlarının mağdurlarını sorunun faileri olarak tanımlama işlevi görmektedir. Oysa, dünyanın dört bucağındaki ülkeler, “nüfusu sayıca az ama etkisel/tüketim açıdan devasa olan” batılı gelişmiş ülkeler kadar aşırı tüketim ve buna bağlı atık ve çöp üretiminde bulunsaydılar, dünya çoktan yaşanmaz hâle gelirdi. Bu nedenle çevre sorunlarının temel nedeni, sayısal nüfus değil etkisel nüfus, yani israf olgusudur. Bu nedenle çevre temizliğine tehdit oluşturan savurganlığın yasaklanması da önemli bir tedbirdir. Bu yasak, insanların, doğadaki kaynakları ihtiyacı olmadığı halde veya ihtiyaçtan fazla kullanmayı önler. Ayrıca, İslam’da teshir, emanet, adalet gibi kavramlar, doğadaki kaynakları amacı dışında, özellikle doğadaki yaşama zarar verecek biçimde kullanmama, aksine Allah’ın “Hayy” ve “Muhyî” isimlerinin tecellileri olan tabiattaki hayatiyeti zenginleştirmeye çalışma bilinci aşılar.

⁶⁷ 2/Bakara, 204-205.

⁶⁸ Dura, Cihan, “Çevre Sorunları ve Ekonomi”, *Çevre Üzerine*, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Ank. 1991, s. 75-76.

KAYNAKÇA

ANDERSON, Terry L.; Leal, Donald R., *Serbest Piyasa ve Çevrecilik*, trc. Vural Fuat Savaş, Liberte Yay., Ank. 1996.

BAŞKENT, Can, *Hayvanı Yememek - Bir Peter Singer Okuması*, <http://student.science.uva.nl/~cbaskent/veg/veg/12.html>

BAŞLAR, Kemal, "Uluslar arası Çevre Hukukunda Gelecek Nesillerin Durumu", *Ekoloji*, sayı 5, 1992.

BAYRAKDAR, Mehmet, *İslam ve Ekoloji*, DİB Yay., Ank. 1997.

BIÇKI, Doğan, "Batı Düşüncesi, Liberal Kapitalizm ve Çevre", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, I/2 (Antalya 2001), ss. 33-42.

BOOKCHİN, Murray, *Ekolojik Bir Topluma Doğru*, trc. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yay., İst. 1996.

-----, *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi Diyalektik Doğalcılık Üzerine Denemeler*, trc. Rahmi G. Ögdül, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1996.

CANATAN, Kadir, "Ekonomik Krizin Paradigmatik Arka Planı ve Said Nursi 'nin Kozmoloji Öğretisi", *Kur'an-ı Anlamada Çağdaş Bir Yaklaşım: Risale-i Nur Örneği*, İst. 1998.

CERİTLİ, İsmail, "Çevreci Hareketin Siyasallaşma Süreci", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, XXV/2 (Sivas 2001), ss. 213-226.

CLEAVER, Harry, "Doğa, Neoliberalizm ve Sürdürülebilir Kalkınma: Charybdis ve Scylla Arasında", trc. Mehmet Bayazıt, *Özgür Üniversite Forumu*, 03/2002.

"Çevrecilik", *Sosyal Bilimler Ansiklopedisi*, nşr. Mustafa Armağan ve dğr., Risale Yay., İst. 1990.

DURA, Cihan, "Çevre Sorunları ve Ekonomi", *Çevre Üzerine*, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Ank. 1991. GÖRMEZ, Kemal, *Türkiye'de Çevre Politikaları*, Ank. 1991.

el-ĞANNÛŞÎ, Raşid, *el-Hurriyyetü'l-Âmme fi'd-Devleti'l-İslâmiyye*, Beyrut 1993.

el-MÜTEVELLÎ, Abdülhamit, *Mebâdiu Nizâmi'l-Hukm fi'l-İslâm*, 4. bs., İskenderiyye, 1978.

FROMM, Erich, *Psikanaliz ve Din*, trc. Aydın Arıtan, Arıtan Yayınevi, 3. bs., İst.

1993.

GÜLEÇ, Cengiz, “Çevre ve Ruh Sağlığı”, *Çevre Üzerine*, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Ank. 1991.

HOBBS, Thomas, *Leviathan*, trc. Semih Lim, İst. 1993.

KELEŞ, Ruşen; HAMAMCI, Can, *Çevrebilim*, İmge Kitabevi, Ank. 1993, s. 169; *Çevre Politikası*, İmge Kitabevi, 5. bs., Ank. 2005.

KELEŞ, Hamamcı, *Çevrebilim*, İmge Kitabevi, Ank. 1993.

LOCKE, John, “The Two Treatises of Civil Government”, *Readings in Political Philosophy*, edited by F. W. Coker, 17th Printing, New York 1961.

ÖNKAL, Güncel; Yağanak, Eray, “Çevre Etiği”, *Felsefe Ansiklopedisi*, nşr. Ahmet Cevizci, Babil Yayıncılık, Ank. 2005.

PAİNE, Thomas, *İnsan Hakları*, trc. M. Osman Dostel, İst. 1988.

SMİTH, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, A Penn State Electronic Classics Series Publications, Pennsylvania, 2005.

ŞERİATİ, Ali, *Medeniyet ve Modernizm*, trc. Ahmet Yükseköğlü, Bir Yayıncılık, 5. bs., İst. 1985.

“Siyasal Ekoloji”, *Çevre Üzerine*, Türkiye Çevre Sorunları Vakfı Yayını, Ank. 1991.

SOLJENİTSİN, Aleksandr, “Tanrı’yı Politikaya Geri Getirin”, trc. Özden Arıkan, *NPQ*, Eylül 1996, İst. 1996.

“Sömürgecilik”, *Ana Britannica*, Ana Yayıncılık, nşr. Philip W. Goetz ve dğr., İst. 1994.

“Sömürgecilik”, *Wikipedi*, <http://tr.wikipedia.org>;

ÜNDER, Hasan, *Çevre Felsefesi, -Etik ve Metafizik Görüşler-*, Doruk Yay., Ank. 1996.